

STAKINGEN IN BELGIË EN NEDERLAND, 1940-1941

DIRK LUYTEN *

DE ‘STAKING DER 100.000’ IS EEN ICOON IN DE SOCIALE GESCHIEDENIS VAN DE BEZETTING IN BELGIË. AAN STAKINGEN WERD IN DE HISTORIOGRAFIE OVER DE TWEDE WERELDOORLOG MEERMAALS AANDACHT BESTEED, EERST IN *L’An 40*, LATER IN STUDIES OVER HET VERZET EN HET SYNDICALISME. EEN SYSTEMATISCH OVERZICHT, WAARIN DE STAKINGEN ZELF CENTRAAL STAAN, ONTBREEKT EVENWEL. IN DE WINTER VAN 1941 BRAK IN NEDERLAND EEN GROOT OPROER UIT DAT BEKEND STAAT ALS DE FEBRUARISTAKING, DIE TOT VERZETSYMBOOL IS GEMAAKT ¹. IN NEDERLAND IS RECENT WEER BELANGSTELLING VOOR STAKINGSONDERZOEK.

Friso Roest en Jos Scheren bekijken de Februaristaking als deel van een straatoorlog tussen collaborerende bewegingen, de Communistische Partij Nederland (CPN), de (joodse) bevolking en de autoriteiten, die laat zien dat de bezetter minder oppermachtig was dan algemeen wordt aangenomen en er manoeuvreerruimte bestond voor stakers ². Sjaak van der Velden maakte een kwantitatieve studie van de stakingen in Nederland vanaf 1830 ³. Deze historiografische ontwikkelingen bepalen de vraagstelling van dit artikel : is het niet zinvol de Februaristaking, de ‘staking der 100.000’ en de stakingsactiviteit in de twee eerste bezettingsjaren in beide landen te vergelijken ? Doel is het arbeidersprotest in kaart te brengen, naar de oorzaken ervan te peilen en na te gaan welke maatschappelijke en politieke effecten de stakingen hebben gehad.

I. Overzicht van de stakingen in België en Nederland in 1940 en 1941

Voor Nederland stelt de kwantitatieve benadering van het stakingsfenomeen geen al te grote problemen : we baseren ons op het onderzoek van Sjaak van der Velden, aangevuld met enkele stakingen die we terugvonden in Duitse archieven ⁴.

* Dit onderzoek werd mogelijk gemaakt door een verblijf als gastonderzoeker op het RIOD (het huidige NIOD) en een reiskrediet van de VUB. Aan beide instellingen onze dank.

- 1 Voor België : bv. FABRICE MAERTEN, *Du murmure au grondement. La Résistance politique et idéologique dans la province de Hainaut pendant la Seconde Guerre mondiale (mai 1940-septembre 1944)*, Mons, 1999, 3 dln.; RIK HEMMERIJCKX, *Van Verzet tot Koude Oorlog, 1940-1949 : machtsstrijd om het ABVV*, Brussel/Gent, 2003 en tal van voorstudies; RUDI VAN DOORSLAER, *De Kommunistische Partij van België en het Sovjet-Duits niet-aanvalsact*, Brussel, 1975; JULES GÉRARD-LIBOIS & JOSÉ GOTOVITCH, *L’An 40. La Belgique occupée*, Bruxelles, s.d. Inzake Nederland : GUUS MEERSHOEK, “La résistance à Amsterdam pendant l’occupation allemande”, in LAURENT DOUZOU, ROBERT FRANK, DENIS PECHANSKI & DOMINIQUE VEILLON (red.), *La Résistance et les Français : Villes, centres et logiques de décision. Actes du Colloque international. Cachan, 16-18 novembre 1995*, Paris, 1995, p. 19-31. In 1954 verscheen een eerste studie : BEN A. SIJES, *De februari-staking. 25-26 februari 1941*, Amsterdam, 1954.
- 2 FRISO ROEST & JOS SCHEREN, *Oorlog in de stad. Amsterdam, 1939-1941*, Amsterdam, 1998.
- 3 SJAAK VAN DER VELDEN, *Stakingen in Nederland. Arbeidersstrijd 1830-1995*, Amsterdam, 2000; ID., *Werknemers in actie. Twee eeuwen stakingen, bedrijfsbezettingen en andere acties in Nederland*, Amsterdam, 2004.
- 4 De database is online beschikbaar op www.iisg.nl/databases/stakingen. Andere stakingen : NIOD, HSSSPF, nr. 108 W c, 146 A.

Tabel 1 :
Stakingen op Nederlands grondgebied in 1940 en 1941

JAARUM	PLAATS	SECTOR	Aantal stakers	DUUR	DOELWIS
10-07-1940	Loosdrecht	Stuurwielvervaardiging			Verligtheid
28-10-1940	Assendelft (Lelystad)	Wolvenvervaardiging	1.200	21 dagen	Arbeidsduur
10-12-1940	Overijpe (Nieuwegein)	Stuurwielvervaardiging			Loons
1-02-1941	Wierden (Lelystad)	Schroefbouw	2.000	1 dag	Verhoging van prijs voor werk in Duitsland
2-02-1941	Assendelft	Schroefbouw	100	1 dag	Loons
25-02-1941	Assendelft (Middel- Holland)	Wolvenvervaardiging	30.000	3 dagen	Politiek
15-05-1941	Wageningen	Wolvenvervaardiging		2 uur	Verandering betreffende de Rouwloos
10-08-1940	Ons	Wolvenvervaardiging	40		Loons
10-10-1941	Miransingen	Schroefbouw		2 1/2 uren	Arbeidsduur
13-12-1940	Wierden	Wolven	2.300	1,5 uur	Arbeidsduur
Totaal: 10			34.500	27 dagen	

Voor België is het moeilijker om een volledig overzicht te geven. Tabel 2 is gebaseerd op de literatuur⁵. De auteurs gebruiken meestal Duitse bronnen en sluikpers. Aanvullende gegevens voor 1940 komen uit de archieven van de Administratie van het Mijnwezen, die het sociaal overleg in de steenkoolmijnen patroneerde en de stakingen op de voet volgde, en uit het *Arbeidsblad*⁶.

5 FABRICE MAERTEN, *Du murmure au grondement...*; JULES GÉRARD-LIBOIS & JOSÉ GOTOVITCH, *L'An 40...*; JOSÉ GOTOVITCH, *Du Rouge au Tricolore. Résistance et Parti communiste*, Bruxelles, 1992; Id., "La grève des 100.000", in *Jours de Guerre/Jours de Lutte*, Bruxelles, 1992, p. 91-100; RUDI VAN DOORSLAER, *De Kommunistische Partij...*; GUY COPPIETERS, "De politiek van de minste weerstand? De Belgisch-Limburgse mijndirecties tijdens de Tweede Wereldoorlog", in MADELON DE KEIZER e.a. (red.), *Thuisfront. Oorlog en economie in de twintigste eeuw. Veertiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie*, Zutphen, 2003, p. 232-249; RIK HEMMERIJCKX, *Van Verzet tot Koude Oorlog...*; JULIETTE FRANQUET, "Nos mineurs sous l'occupation", in *Chroniques de la résistance du Front de l'Indépendance*, 9.1976, nr. 4, p. 14-61.

6 ARA, *Administratie van het Mijnwezen. Derde Reeks*, 991; "Werkstakingen en uitsluitingen gedurende het jaar 1940", in *Arbeidsblad*, 1941 (jrg. 42), p. 168-175.

Stakingen in België en Nederland, 1940-1941

1940/1941	1940	1940	1940	1940	1940
1941/1942	1941	1941	1941	1941	1941
1942/1943	1942	1942	1942	1942	1942
1943/1944	1943	1943	1943	1943	1943
1944/1945	1944	1944	1944	1944	1944
1945/1946	1945	1945	1945	1945	1945
1946/1947	1946	1946	1946	1946	1946
1947/1948	1947	1947	1947	1947	1947
1948/1949	1948	1948	1948	1948	1948
1949/1950	1949	1949	1949	1949	1949
1950/1951	1950	1950	1950	1950	1950
1951/1952	1951	1951	1951	1951	1951
1952/1953	1952	1952	1952	1952	1952
1953/1954	1953	1953	1953	1953	1953
1954/1955	1954	1954	1954	1954	1954
1955/1956	1955	1955	1955	1955	1955
1956/1957	1956	1956	1956	1956	1956
1957/1958	1957	1957	1957	1957	1957
1958/1959	1958	1958	1958	1958	1958
1959/1960	1959	1959	1959	1959	1959
1960/1961	1960	1960	1960	1960	1960
1961/1962	1961	1961	1961	1961	1961
1962/1963	1962	1962	1962	1962	1962
1963/1964	1963	1963	1963	1963	1963
1964/1965	1964	1964	1964	1964	1964
1965/1966	1965	1965	1965	1965	1965
1966/1967	1966	1966	1966	1966	1966
1967/1968	1967	1967	1967	1967	1967
1968/1969	1968	1968	1968	1968	1968
1969/1970	1969	1969	1969	1969	1969
1970/1971	1970	1970	1970	1970	1970
1971/1972	1971	1971	1971	1971	1971
1972/1973	1972	1972	1972	1972	1972
1973/1974	1973	1973	1973	1973	1973
1974/1975	1974	1974	1974	1974	1974
1975/1976	1975	1975	1975	1975	1975
1976/1977	1976	1976	1976	1976	1976
1977/1978	1977	1977	1977	1977	1977
1978/1979	1978	1978	1978	1978	1978
1979/1980	1979	1979	1979	1979	1979
1980/1981	1980	1980	1980	1980	1980
1981/1982	1981	1981	1981	1981	1981
1982/1983	1982	1982	1982	1982	1982
1983/1984	1983	1983	1983	1983	1983
1984/1985	1984	1984	1984	1984	1984
1985/1986	1985	1985	1985	1985	1985
1986/1987	1986	1986	1986	1986	1986
1987/1988	1987	1987	1987	1987	1987
1988/1989	1988	1988	1988	1988	1988
1989/1990	1989	1989	1989	1989	1989
1990/1991	1990	1990	1990	1990	1990
1991/1992	1991	1991	1991	1991	1991
1992/1993	1992	1992	1992	1992	1992
1993/1994	1993	1993	1993	1993	1993
1994/1995	1994	1994	1994	1994	1994
1995/1996	1995	1995	1995	1995	1995
1996/1997	1996	1996	1996	1996	1996
1997/1998	1997	1997	1997	1997	1997
1998/1999	1998	1998	1998	1998	1998
1999/2000	1999	1999	1999	1999	1999
2000/2001	2000	2000	2000	2000	2000
2001/2002	2001	2001	2001	2001	2001
2002/2003	2002	2002	2002	2002	2002
2003/2004	2003	2003	2003	2003	2003
2004/2005	2004	2004	2004	2004	2004
2005/2006	2005	2005	2005	2005	2005
2006/2007	2006	2006	2006	2006	2006
2007/2008	2007	2007	2007	2007	2007
2008/2009	2008	2008	2008	2008	2008
2009/2010	2009	2009	2009	2009	2009
2010/2011	2010	2010	2010	2010	2010
2011/2012	2011	2011	2011	2011	2011
2012/2013	2012	2012	2012	2012	2012
2013/2014	2013	2013	2013	2013	2013
2014/2015	2014	2014	2014	2014	2014
2015/2016	2015	2015	2015	2015	2015
2016/2017	2016	2016	2016	2016	2016
2017/2018	2017	2017	2017	2017	2017
2018/2019	2018	2018	2018	2018	2018
2019/2020	2019	2019	2019	2019	2019
2020/2021	2020	2020	2020	2020	2020
2021/2022	2021	2021	2021	2021	2021

Tijdvak	Werksector	Werkzaam			Opmerkingen of bronvermelding
1-10-1941	Handicraft	België			Onderafname van voorraad bijbrengt de afname
2-10-1941	Handicraft	België		1 dag	
10-10-1941	Handicraft	België		2-3 dagen	Handicraftsector
10-10-1941	Handicraft	België		2 dagen	Handicraftsector
10-11-1941	Handicraft	België			Handicraftsector
11-11-1941	Handicraft	België, Nederland, Spaanse wegen		3-4 dagen	
11-11-1941	Handicraft	België	3-200	1 dag	Handicraftsector
10-11-1941	Handicraft	België		2 dagen	Handicraftsector
14-11-1941	Handicraft	België		1-2 dagen	Handicraftsector
16-11-1941	Handicraft	België		2 dagen	
11-11-1941	Handicraft	België			
1-11-1941	Handicraft	België		1-2 dagen	Handicraftsector
2-11-1941	Handicraft	België	300	2 dagen	Handicraftsector
Totaal 1940-1941			111-235	1-45,5 dagen	

De gegevens in tabel 2 zijn niet altijd volledig en ze geven eerder een orde van grootte dan een exacte kwantificering. Dat heeft te maken met de aard van het bronnenmateriaal en met de invalshoek van de auteurs. De cijfers zijn bovendien een onderschatting aangezien Vlaanderen minder bestudeerd werd. De cijfers laten wel toe te besluiten dat in Nederland veel minder gestaakt werd dan in België en dat er bij de stakingen minder werknemers betrokken waren : 10 stakingen, 27 stakingsdagen en 54.390 stakers in Nederland tegenover 120 stakingen, 145,5 stakingsdagen en 111.853 stakers in België. Een tweede opvallend verschil zijn de sectoren waar gestaakt werd. In België gaat het om de sleutelsectoren van de economie, de steenkoolmijnen, ruggengraat van de toenmalige economie, op kop (68,3 % van alle stakingen), terwijl in Nederland perifere sectoren zoals de werkverschaffing en het gemeentepersoneel (bij de Februaristaking) een groot aantal stakers leverden. De verschillen houden in de eerste plaats verband met de oorzaken van de stakingen.

II. Waarom staken ?

Verslechtering van het regime van de arbeidstijd was in beide landen een motief om het werk neer te leggen. De Amsterdamse werkverschaffingsarbeiders protesteerden tegen de invoering van een voor hen nadeliger uurregeling⁷. De Belgische mijnwerkers

⁷ SJAAK VAN DER VELDEN, *Werknemers in actie...*, p. 106.

• Ondergrondse mijnwerkers pauzeren / poseren. Het overgrote deel van de stakers in België waren mijnwerkers. (Foto SOMA)

kwamen in actie om te protesteren tegen de reorganisatie van de arbeidstijd : het kon gaan om een nieuw werkrooster of om een nieuwe uurregeling van de treinen, waarbij van de patroon verwacht werd dat hij de arbeidstijd aanpaste ⁸.

Een tweede motief dat in beide landen speelde lag op het raakvlak tussen inkomen en arbeidsorganisatie. De Amsterdamse werkverschaffingsarbeiders voerden in december 1940-januari 1941 actie omdat de sluiting van de werven inkomensverlies met zich

8 Eerste Arrondissement aan Gustave Raven (directeur-generaal van het mijnwezen), 21.8.1940, Advocaat Goffaux aan de directie van het mijnwezen, 14.9.1940, en Derde arrondissement aan G. Raven 19.9.1940 (ARA, *Administratie van het Mijnwezen. Derde Reeks*, nr. 991).

meebracht ⁹. In de Belgische mijnen werden verschillende stakingen gemotiveerd door inkomensverlies ten gevolge van een andere organisatie van het werk. De eerste staking einde juni 1940 brak uit omdat gekwalificeerde mijnwerkers andere taken kregen, met inkomensverlies als gevolg, omdat een normale productie nog niet mogelijk was ¹⁰. Het conflict einde augustus 1940 in *Jemeppe-sur-Meuse* was subtieler. De directie had besloten de mijnwerkers slechts deeltijds te laten werken omdat na de gevechten van mei 1940 de exploitatie slechts gedeeltelijk kon worden hernomen. Toen enkele als zeer productief bekend staande arbeiders een volledige week mochten werken gingen de anderen in staking ¹¹. Werk en inkomen moesten eerlijk worden verdeeld.

Het boetesysteem, dat werd aangescherpt om de arbeiders tot punctualiteit aan te zetten, was een andere frequente oorzaak van conflict in de eerste bezettingsmaanden. Boetes, tot 1/5 van het dagloon, werden gebruikt om te vermijden dat mijnwerkers de arbeidsdag vroegtijdig beëindigden ¹². Luikse mijnwerkers staakten om te protesteren tegen een maatregel van de directie om een boete op te leggen bij ongerechtvaardigde afwezigheid en, bij herhaling, om de mijnwerker te verbieden één dag te werken. Sinds de invoering van de jaarlijkse vakantie was het de gewoonte eerst vakantiedagen in rekening te brengen en dan pas boetes op te leggen. De patroon meende dat er teveel afwezigheden waren zodat het werk moeilijk te organiseren was en anderen daardoor werkloos werden ¹³. De mijndirecties hadden moeite om alle kompels regelmatig aan het werk te krijgen of te houden, met name op maandagen stelde dat problemen ¹⁴.

Terugschroeven van sociale verworvenheden lag vaak aan de basis van stakingen. Bepaalde mijnpatroons morrelden aan de bepalingen uit de collectieve arbeidsovereenkomst (CAO) van 1920. Dat gebeurde op het vlak van de lonen, maar directe loonsverlaging was geen algemeen verspreide praktijk ¹⁵. Het kwam veel meer voor dat de bepalingen over het te presteren werk om het minimumloon uitbetaald te krijgen restrictiever werden geïnterpreteerd. Een tweede bron van conflict was de bedeling van gratis steenkool, bedongen in de CAO. Voortaan waren 20 dagen aanwezigheid per maand op het werk vereist om er aanspraak op te kunnen maken. Op de ziekte-uitkering, andermaal een CAO-voordeel, werd eveneens beknibbeld. Andere patroons betaalden vervoerskosten niet meer terug, keerden voorlopig geen kinderbijslagen uit en kenden

⁹ SJAAK VAN DER VELDEN, *Werknemers in actie...*, p. 106.

¹⁰ Rijkswachtrapport, 29.6.1940 (ARA, *Administratie van het Mijnwezen. Derde Reeks*, nr. 991).

¹¹ Zevende arrondissement aan G. Raven, 29.8.1940 (*Ibidem*).

¹² Derde arrondissement aan G. Raven, 19.9.1940, Politiecommissaris van Seraing aan G. Raven, 11.9.1940, en Eerste arrondissement aan G. Raven, 21.8.1940 (*Ibidem*).

¹³ Negende arrondissement aan G. Raven, 23.7.1940 (*Ibidem*).

¹⁴ Negende arrondissement aan G. Raven, 17.9.1940 (*Ibidem*).

¹⁵ Bv. wel Derde arrondissement aan G. Raven, 30.9.1940, en Burgemeester van Luik aan G. Raven, 30.9.1940 (*Ibidem*).

geen jaarlijkse vakantie toe¹⁶. Het ging in deze gevallen eerder om defensieve acties, die soms wel en soms niet succesvol waren.

De Belgische mijnwerkers stelden vrij snel offensieve eisen, die aanvankelijk de ravitaillering als inzet hadden. Al in juni 1940 weigerden mijnwerkers af te dalen omdat ze vonden dat het rantsoen onvoldoende was om zes dagen te kunnen werken¹⁷. Ze klaagden over een tekort aan brood, omdat dat het enige was dat in de ondergrond kon worden gegeten. De mijnwerkers van Bray eisten een dubbel broodrantsoen, zoals was toegekend in sommige gemeenten in de Borinage¹⁸. Later werden ravitailleringseisen toegespitst op aardappelen en vooral zeep¹⁹.

Bepaalde ondernemingen stelden voedsel ter beschikking van hun personeel. Dat strookte met de algemene politiek van de centrale patroonsorganisatie *Comité central industriel* (CCI) om het ravitailleringprobleem op te vangen door in de onderneming extra voedsel te verstrekken, onder meer om looneisen te vermijden²⁰. Deze politiek kon een bron van conflict worden als de extra's beneden de verwachting bleven, er onvoorziene moeilijkheden optraden of wanneer mijnwerkers in een onderneming werkten waar geen bijkomende ravitaillering was voorzien. Staken was dan een middel om hetzelfde voordeel te krijgen²¹. Behalve extra voedsel eisten de arbeiders ook loonsverhoging, omdat bleek dat de ravitailleringsegels voor boter, aardappelen, vet en spek niet konden worden verzilverd. Meer loon was nodig om “*comme d’autres*” deze producten op de zwarte markt te kopen²². Het ravitailleringprobleem werd gekoppeld aan de betwistingen over het minimumloon : het feit dat minder kon worden verdiend dan voor de oorlog werd mee toegeschreven aan de slechte voedingssituatie²³. Ook de afwezigheden werden zo verklaard²⁴.

Ravitaillering was voor de Belgische mijnwerkers, die het arbeidersprotest de eerste maanden trokken, het centrale sociale probleem. Mijnwerkers, die bijzonder zwaar werk hadden én slechts een beperkt aantal etenswaren konden verbruiken onder de grond, verwachtten voldoende voedsel om hun arbeid te kunnen verrichten. De patroons

16 Bv. Eerste district aan G. Raven, 18.7.1940, Zesde arrondissement aan G. Raven, 28.10.1940, Zevende arrondissement aan G. Raven, 4.11.1940, Derde arrondissement aan G. Raven, 23.7.1940, Eerste arrondissement aan G. Raven, 23.7.1940 en Tweede arrondissement aan G. Raven, 20.9.1940 (*Ibidem*).

17 Rijkswachtrapport, 29.6.1940 (*Ibidem*).

18 Derde arrondissement aan G. Raven, 23.7.1940 en Derde arrondissement aan G. Raven, 16.8.1940 (*Ibidem*).

19 Zevende arrondissement aan G. Raven, 23.9.1940 en Verslag Rijkswacht, 19.11.1940 (*Ibidem*).

20 DIRK LUYTEN, *Ideologie en praktijk van het corporatisme tijdens de Tweede Wereldoorlog in België*, Brussel, 1997, p. 95-96.

21 Zevende arrondissement aan G. Raven, 20.11.1940 en Negende arrondissement aan G. Raven, 25.11.1940 (ARA, *Administratie van het Mijnwezen. Derde Reeks*, nr. 991).

22 Tweede arrondissement aan G. Raven, 20.9.1940 (*Ibidem*).

23 Rapport over een staking te Châtelineau, 30.9.1940 (*Ibidem*).

24 Negende arrondissement aan G. Raven, 17.9.1940 (*Ibidem*).

- Een lange rij voor een voedingswinkel. De Belgische arbeiders gingen vaak in staking omdat de rantsoenen ontoereikend waren. (Foto SOMA)

trachtten hieraan tegemoet te komen door druk uit te oefenen op de overheid om het ravitailleringssysteem efficiënter te organiseren. Ze konden rekenen op de steun van de directeur-generaal van het mijnwezen, die de stakingen als argument gebruikte om bij de secretaris-generaal van Volksgezondheid aan te dringen op verbetering van de voedselvoorziening²⁵. De ravitailleringproblemen, die minder een gevolg waren van de hoogte van de rantsoenen dan van de effectieve beschikbaarheid van het voedsel, hadden ook een indirect effect omdat ze looneisen aanwakkerden. De arbeiders moesten een deel van het noodzakelijke voedsel immers kopen op de zwarte markt²⁶.

De stakingen in de steenkoolmijnen hadden tot einde 1940 geen patriottische maar wel sociale motieven. Dat was geïmpliceerd in de sociale eisen die werden gesteld om aan het werk te kunnen blijven, werk dat ten goede kwam aan Duitsland, en in het optreden van de administratie die de eisen voor een betere ravitaillering steunde. Dat er van verzet nog

25 G. Raven aan de waarnemend secretaris-generaal van Volksgezondheid, 4.7.1940 (*Ibidem*).

26 GUILLAUME JACQUEMYS, *La société belge sous l'occupation allemande. 1940-1944. Alimentation et état de santé*, Bruxelles, 1950.

geen sprake was hoeft niet al te zeer te verwonderen. De werkhervatting was algemeen geweest en bovendien bestond in de herfst en de winter van 1940 nog het perspectief van een korte oorlog, die door Duitsland zou worden gewonnen. In een akkoord dat werd afgesloten na een staking in Andenne kwam een nieuwe uurregeling uit de bus, die in de ogen van de arbeiders gold “*jusqu’à la fin des hostilités*”²⁷.

De bezetter werd overigens niet uitsluitend als een tegenstander gezien wanneer sociale eisen moesten worden ingewilligd. De Duitsers zijn bij de stakingen relatief afwezig. Bij de meeste conflicten, vooral de eerste maanden, komen ze niet tussen en zijn ze waarschijnlijk vaak niet op de hoogte. In die gevallen waar de Duitsers wel bij de zaak betrokken zijn, wordt hun hulp soms door de arbeiders ingeroepen om hun gelijk te halen. In Wérister weigerden de vertegenwoordigers van de mijnwerkers een gesprek met de ingenieur van het mijnwezen als die niet door de Duitsers gemandateerd was²⁸. Bij een aanslepend conflict over het minimumloon in de mijn van Bray schakelde een afgevaardigde die op een communistische lijst verkozen was geweest de *Kommandantur* in²⁹. De Duitsers werden ook op de hoogte gebracht door de patroon of kwamen op eigen initiatief tussen. Duits ingrijpen werd door de directeur-generaal van het mijnwezen overigens als problematisch ervaren : passages in verslagen die verwezen naar Duitse interventies streepte hij aan³⁰.

Het optreden van de Duitsers verschilde van geval tot geval en was aanvankelijk niet repressief, pas vanaf de jaarwisseling 1940-1941 lag daar de nadruk op³¹. Ook al kregen de mijnwerkers van de Duitsers steeds de boodschap mee dat staken ten strengste verboden was, toch bleek de voornaamste Duitse bekommernis de kompels terug aan het werk te krijgen³². Wanneer het ging om ravitailleringseisen werden beloften gedaan³³. Verder was het niet ongewoon dreigementen gepaard te laten gaan met toegevingen. Een staking einde juli 1940 over het minimumloon werd beslecht door een Duits officier, die door de directie was verwittigd. Hij dreigde met sancties, maar besliste tevens dat de mijn de dag staking toch moest betalen³⁴. Tenslotte wierpen de Duitsers zich op als beroepsinstantie. Een Duits officier keurde een actie in scherpe bewoordingen af, maar wanneer de eisen niet konden worden opgelost door overleg, konden de arbeiders hun grieven voorleggen

27 Afgevaardigden aan G. Raven, 25.9.1940 (ARA, *Administratie van het Mijnwezen. Derde Reeks*, nr. 991).

28 Negende arrondissement aan G. Raven, 21.12.1940 (*Ibidem*).

29 Verslag van de directie, 2.11.1940 (*Ibidem*).

30 Bv. Eerste district aan G. Raven, 18.7.1940 (*Ibidem*).

31 Rijkswachtverslag, 24.10.1940 (*Ibidem*); JULES GÉRARD-LIBOIS & JOSÉ GOTOVITCH, *L’An 40...*, p. 383.

32 Negende arrondissement aan G. Raven, 25.11.1940 (ARA, *Administratie van het Mijnwezen. Derde Reeks*, nr. 991).

33 Rijkswachtverslag, 19.11.1940 en Rijkswachtverslag, 21.11.1940 (*Ibidem*).

34 Derde arrondissement aan G. Raven, 31.7.1940 (*Ibidem*).

aan de *Kommandantur*³⁵. De Duitsers hadden de situatie niet volledig onder controle en hun betrekkelijke afwezigheid maakt duidelijk dat arbeidsconflicten in de eerste plaats in de onderneming werden beslecht, net zoals voor de oorlog.

De sociale politiek van de bezetter, waarvan de ‘*Arbeitsgemeinschaft*’, een harmonieuze nationale- en bedrijfsgemeenschap zonder klassenstrijd, de hoeksteen was, had overigens weinig impact³⁶. De syndicale reorganisatie was in 1940 nog in volle gang en de werkgevers hadden de contacten met de vakorganisaties verbroken. In de mijnsector bleef het overleg lokaal wel functioneren, omdat het er een specifieke structuur had. Het was piramidaal opgebouwd, met aan de basis verzoeningscomités, met arbeidersafgevaardigden. De verzoeningscomités bleven wel actief zoals in het interbellum. Ook de hoge stakingsactiviteit wijst op continuïteit. In de mijnsector werd veel gestaakt, ondanks het feit dat de steenkoolsector aan de wieg stond van het sociaal overleg : stakingen bleven functioneel om het overleg af te dwingen of om conflicten over de toepassing van de CAO’s te beslechten³⁷. Dit proces werd de eerste maanden van de bezetting door de patroons in gang gezet door de CAO’s en de sociale wetgeving restrictiever toe te passen. De werkgevers deden niet systematisch een beroep op de Duitsers om geschillen te beslechten en ook hier is sprake van continuïteit met het interbellum. Arbeidsverhoudingen waren eigen aan de onderneming en er werd zo weinig mogelijk een beroep gedaan op externe instanties, met name de overheid³⁸.

De Belgische arbeiders grepen in 1940 en 1941 vooral naar het stakingswapen om verworven rechten te verdedigen en de achteruitgang van de levensstandaard, direct voelbaar in de ravitaillering, een halt toe te roepen. Als de stakingen al een politieke betekenis hadden, lag die vooral op het ideologische vlak. De stakingen toonden aan dat een harmonieuze *Arbeitsgemeinschaft* eerder fictie was dan realiteit en dat methodes uit het interbellum nog effect konden sorteren.

III. Ravitaillering, koopkracht en institutionele verhoudingen

Ravitailleringproblemen gaven in Nederland geen aanleiding tot staken. Het rantsoen was er hoger dan in België : in 1941 1800 kcal tegenover 1375kcal³⁹. Een goede oorlogsvorbereiding en hogere prijzen voor de boeren, zorgden ervoor dat het rantsoenerings-

35 Zevende arrondissement aan G. Raven, 21.9.1940 (*Ibidem*).

36 TIM KIRK, “Nazi Austria : the limits of dissent”, in TIM KIRK & ANTHONY MCELLIGOTT, *Opposing fascism. Community, authority and Resistance in Europe*, Cambridge, 1999, p. 133-145.

37 DIRK LUYTEN, *Sociaal-economisch overleg in België sedert 1918*, Brussel, 1995.

38 GRIET VAN MEULDER, “Harde strijd om en van de ‘wilde’ mijnwerkers. Conflicten in Belgisch-Limburg omstreeks 1930”, in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 1999, (jrg. 25), p. 328.

39 HEIN A.M. KLEMANN, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting*, Amsterdam, 2002, p. 449.

systeem in Nederland beter functioneerde dan in België, zodat iedereen zo ongeveer kreeg waar hij of zij recht op had. Voedseltekort was in Nederland geen reden om het werk neer te leggen, terwijl precies dat tekort in België vele stakingen motiveerde en de eis voor loonsverhoging op gang bracht. Looneisen waren in Nederland evenmin een stakingsmotief hoewel er ook een loonstop van kracht was zoals in België. Desondanks stegen de nominale lonen van index 100 in 1938 naar 106 in 1940 en 112 in 1941. (In België van index 100 in 1940 naar 107,9 in 1941). Bij de evaluatie van de koopkracht moet natuurlijk rekening worden gehouden met de evolutie van de prijzen. In Nederland stegen die prijzen ook en met name op de zwarte markt, zodat de reële lonen in 1941 ongeveer 25 % lager waren dan in 1938. De Nederlander was echter veel minder dan de Belg aangewezen op de zwarte markt om aan het essentiële te komen. Pas vanaf 1942 gingen arbeiders uit de steden op tocht naar het platteland op zoek naar voedingswaren⁴⁰. In België daarentegen werden van in het begin looneisen gesteld om op de zwarte markt onontbeerlijke voedingsproducten te kunnen kopen.

Ook de sociale politiek van de werkgevers biedt een verklaring voor het verschillend stakingspatroon. Beknibbelen op lonen en sociale voordelen was een algemene politiek van het Belgische CCI, dat ruimte zag voor een paternalistische sociale bedrijfspolitiek na het verdwijnen van de vakbeweging en de paritaire comités, die zorgden voor de omkadering van de arbeidsverhoudingen. Deze politiek was niet vrij van revanchisme voor de staking van 1936 die voor de werkgevers de ondeugdelijkheid van het sociaal overleg had aangetoond⁴¹.

In Nederland waren de arbeidsverhoudingen nauwelijks gepolariseerd. Een conflict vergelijkbaar met dat van 1936 in België was er voor de oorlog niet geweest. Het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) werd in 1940 weliswaar onder curatele geplaatst van de NSB-er H.J. Woudenberg, maar verschillende centrales bleven verder functioneren. Alleen de vakbonden links van het NVV werden verboden en de confessionele bonden mochten voorlopig hun activiteiten blijven uitoefenen. Ook het vooroorlogse stelsel van sociaal overleg met het College van Rijksbemiddelaars bleef bestaan, zij het dat hun bevoegdheden werden uitgebreid. De eerste maanden van de bezetting liep het overleg verder, zowel op topniveau als in sectoren en bedrijven⁴². In augustus 1940 kwamen het Centraal Overleg in Arbeidszaken voor Werkgeversbonden

40 *Ibidem*, p. 229, 557; HEIN A.M. KLEMMANN, "Een ellende optocht naar de polder. Bezetting en de strijd om de voedselvoorziening" in EVELIEN GANS, JOHANNES HOUWINK TEN CATE, CONNY KRISTEL, GUUS MEERSHOEK & PETER ROMIJN (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland*, s.l., 2003, p. 168. Cijfers voor België : PETER SCHOLLIERS, "Strijd rond de koopkracht", in *België 1940. Een maatschappij in crisis en oorlog*, Brussel, 1993, p. 254.

41 DIRK LUYTEN, *Ideologie en praktijk van het corporatisme...*, p. 35-40.

42 Nota van het documentatiebureau van het NVV, 1.7.1940 (IISG-Amsterdam, *Archief Stichting van de Arbeid*, nr. 103).

en het Verbond van Nederlandse Werkgevers overeen te overleggen met alle bonden, ongeacht de politieke kleur, dus ook met het NVV⁴³.

In december 1940, later dan in België, kregen de werkgevers van de Algemene Werkgeversvereniging (AWV) vragen van de vakorganisaties om de lonen te verhogen en CAO's af te sluiten. De organisatie hield de boot aanvankelijk af, maar in de praktijk bleek dat sommige ondernemingen toeslagen gaven ook al traden ze de loonstop met de voeten. Na drie weken corresponderen kwam het tot een gesprek⁴⁴. In januari 1941 liepen in verschillende sectoren CAO-onderhandelingen⁴⁵. De sfeer was gemoedelijk en ook (groepjes) arbeiders vroegen aan het College van Rijksbemiddelaars loonsverhoging⁴⁶. Verschillende bedrijven deden hetzelfde, met het argument dat de levensduur te fel gestegen was⁴⁷.

Loonsverhogingen werden vaak toegestaan : de ondernemingen waren winstgevend genoeg en in een aantal gevallen bereid de lonen te verhogen zonder de prijzen aan te passen. De arbeidsmarkt liet de ondernemers niet zoveel keuze. Nederland kende in 1940 en 1941 een economisch boom, die zich onder meer vertaalde in een spectaculaire daling van de werkloosheid, die vooral opgeslorpt werd door een toename van de werkgelegenheid : “de resterende werklozen (behoorden) hoogstwaarschijnlijk tot groepen waarmee op de arbeidsmarkt niet veel viel aan te vangen”⁴⁸. De arbeidsmarkt kwam onder spanning : arbeiders veranderden van onderneming om meer te verdienen. Om arbeiders te kunnen behouden was menig bedrijfsleider bereid meer loon te betalen. Een bedrijf in Hilversum vroeg de lonen te verhogen om te vermijden dat de geschoolde arbeiders zouden wegtrekken naar Amsterdam, waar beter betaald werd⁴⁹. De loonindex voor ‘volslagen’ arbeiders in een hele reeks sleutelsectoren en regio's (o.m. de steenkoolmijnen en verschillende nijverheden in Amsterdam en Rotterdam) toont aan dat Nederlandse ondernemers vroeg bereid waren de lonen te verhogen.

43 Vertrouwelijke richtlijn uit augustus 1940 (Nationaal Archief Den Haag, *Centraal Overleg in Arbeidszaken voor Werkgeversbonden*, nr. 42).

44 RK Fabrieksarbeidersbond St. Willibrodus en de Nederlandsche Vereniging van Fabrieksarbeiders aan de Stoomsteenfabriek De Lek, 11.12.1940, Algemene Werkgeversvereniging aan de vakbonden, 17.12.1940, en Algemene Werkgeversvereniging aan de bonden, 24.12.1940 (IISG, *Algemene Werkgeversvereniging*, nr. 764).

45 Kort verslag van de besprekingen tussen de AWV en de textielarbeidersorganisaties, 24.1.1941 (IISG, *Algemene Werkgeversvereniging*, nr.764).

46 Vergadering van de Algemeene Werkgeversvereniging met de Samenwerkende Organisaties, 2.2.1941 (IISG, *Algemene Werkgeversvereniging*, nr. 764).

47 Correspondentie van de AWV en individuele ondernemers met het College van Rijksbemiddelaars 1940-1941 (IISG, *Algemene Werkgeversvereniging*, nr. 770-771).

48 HEIN AM KLEMMAN, *Nederland 1938-1948...*, p. 432-433.

49 Correspondentie tussen bedrijven en de AWV (IISG, *Algemene Werkgeversvereniging*, nr. 772).

Tabel 3 :
Index van de lonen in een aantal Nederlandse bedrijfssectoren per halfjaar
(1926/1930 = 100) ⁵⁰

Eerste semester 1939	88,9
Tweede semester 1939	89,9
Eerste semester 1940	93,7
Tweede semester 1940	93,8
Eerste semester 1941	95,5
Tweede semester 1941	96,3

Het wisselen van baan als strategie om een hoger inkomen te verwerven verklaart de sterke terreinwinst van de CAO in de sectoren die behoorden tot het werkingsgebied van de AWV. Tussen juni 1940 en juni 1941 steeg het aantal ondernemingen waar een CAO van toepassing was van 69.500 tot 78.755. In dezelfde periode nam het aantal arbeiders waarvan het loon door een CAO werd geregeld toe van 352.000 tot 451.000 ⁵¹. De CAO is een instrument om de lonen in een sector gelijk te schakelen en loonconcurrentie tussen bedrijven te beperken.

Het verschil met België was erg groot. Het proces van institutionalisering van de arbeidsverhoudingen, waarmee de staats tussenkomst gestalte werd gegeven, was er abrupt tot een einde gekomen. Dit vacuüm liet ruimte voor conflictueuze arbeidsverhoudingen. In Nederland bleef het overleg verdergaan en werd het zelfs uitgebreid. De Nederlandse werkgevers waren bereid de resultaten van de economische boom van de eerste bezettingsjaren met hun werknemers te delen, ook omdat ze daartoe gedwongen werden door schaarste op de arbeidsmarkt. In Nederland speelde de bezetter slechts een beperkte rol in de arbeidsverhoudingen. De ingrepen in het vakbondswezen gingen veel minder ver dan in België en de nazificeringspolitiek begon in Nederland pas in juli 1941 ⁵².

De Nederlandse werkgevers stonden wel eerder onder druk om arbeiders naar Duitsland te sturen. De Nederlandse patroons gingen er anders mee om dan hun Belgische collega's bij de invoering van de verplichte tewerkstelling in 1942 zouden doen. In februari 1941

⁵⁰ CBS "Arbeidsvoorwaarden" Afl.5/6 1942 (IISG, *Algemene Werkgeversvereniging*, nr. 957).

⁵¹ Overzicht AWV nr. 10, 16-30.6.1942 (IISG, *Algemene Werkgeversvereniging*, nr. 788).

⁵² JOHN P. WINDMULLER & C. DE GALAN, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, Utrecht/Antwerpen, 1970, dl. 1, p. 87-88.

zochten de Duitsers op Nederlandse werven geschoolde vaklui voor scheepswerven in Hamburg. De Nederlandse ondernemers verzetten zich niet principieel en werkten er zelfs aan mee. De arbeiders van een aantal Amsterdamse werven gingen in februari 1941 in staking tegen de uitzending omdat ze meenden dat de directie de Duitsers te veel ter wille was. Vooral de direct bedreigde jongeren gingen tot de actie over, daartoe aangezet door CPN-militanten. Ze boekten succes : alleen wie zich vrijwillig aanmeldde moest vertrekken ⁵³. De Duitsers kwamen niet tussen, behalve op één werf, waar een schip van de *Kriegsmarine* lag aangemeerd. De Duitse afzijdigheid had geen principiële maar organisatorische redenen. Arbeiders konden echter wel de conclusie trekken dat staken effect kon hebben ⁵⁴.

De arbeiders van de scheepswerf De Schelde in Vlissingen hadden later een gelijkaardige ervaring. Ze legden het werk neer omdat de directie van deze werf die voor de *Kriegsmarine* werkte, de arbeiders onbetaalde overuren wou laten presteren om het verlies aan arbeidstijd ten gevolge van de verduisteringen voor de bombardementen te compenseren. De Duitsers gebruikten de ‘wortel-en-stok’ tactiek, zoals ze soms ook in België deden. De SIPO-SD wees de directie erop dat ze eerst de arbeiders moest duidelijk maken dat ze niet mochten staken. Tegelijkertijd moest de directie onmiddellijk onderhandelen en zelfs een toeslag betalen als de arbeiders bleven aandringen ⁵⁵. De Schelde had immers geen goede argumenten om de arbeiders langer te laten werken omdat de bestellingen voor de Duitsers tijdig werden afgewerkt ⁵⁶. De arbeiders vonden gehoor bij de Duitsers, die de zaak niet op de spits wilden drijven wanneer hun economische belangen niet in het geding waren. Bovendien hadden de arbeiders er zich van vergewist dat de vraag tot overuren niet van de Duitsers kwam, om zo de beschuldiging van sabotage te vermijden ⁵⁷. Deze actie was dus tegen de werkgever gericht.

De zaak De Schelde kreeg een vervolg in de herfst van 1941 toen de directie van De Schelde opnieuw probeerde overuren te laten presteren. Een deel van de arbeiders verliet de werf na de normale arbeidstijd. Ze voerden aan dat de ravitaillering (de brood- en vetrantsoenen waren net verlaagd) ontoereikend was om 10 uur te werken. De *Rüstungsinspektion* schipperde. Het was ontoelaatbaar het werk vroegtijdig te verlaten, maar de overuren moesten wel extra worden betaald. De arbeiders bleven ontevreden, de Duitsers dreigden met geldboetes en de politie blokkeerde de poorten zodat de arbeiders de werf niet konden verlaten. De Duitsers hadden het gevoel dat de directie

53 SJAAK VAN DER VELDEN, *Werknemers in actie...*, p. 106; Het bedrijf NSM aan het RIOD, 22.11.1945 (NIOD, *Onderzoekingen*, nr. 254 8 I).

54 FRISO ROEST & JOS SCHEREN, *Oorlog in de stad...*, p. 252.

55 Nota van de SIPO/SD over De Schelde, 11.7.1941 (NIOD, *HSSPF*, nr. 104).

56 Telegram van het hoofdkwartier van de SIPO/SD aan de *Aussenstelle* Middelburg, 10.7.1941 (NIOD, *HSSPF*, nr. 104).

57 Telegram van de SIPO Middelburg, 9.7.1941 (NIOD, *HSSPF*, nr. 104 a).

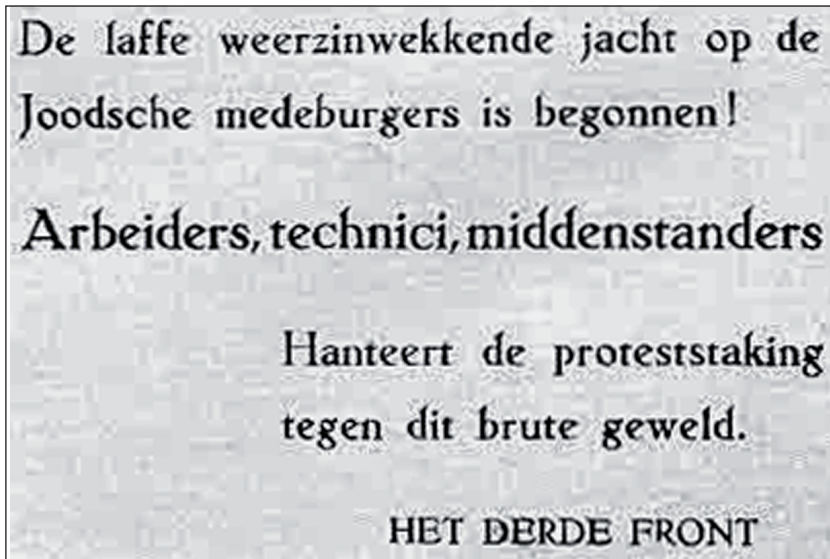
- Hendrik Jan Woudenberg, commissaris van de Nederlandse socialistische vakbond. De Nederlandse syndicaten konden tijdens de bezetting veel langer actief blijven dan de Belgische. (Foto SOMA)

hen gebruikte om de arbeiders te benadelen⁵⁸. Wat een rol speelde in de Duitse reactie was het grote belang van De Schelde voor de oorlogsproductie en het personeelsgebrek waarmee de werf kampte.

De arbeiders van De Schelde hadden een sterke arbeidsmarktpositie. Dat gold overigens ook voor de Belgische mijnwerkers en verklaart mee hun grote stakingsbereidheid. De steenkoolproductie herstelde snel en bereikte een piek in oktober 1940 zodat de werkloosheid snel terugliep. Van de 12.266 werkloze mijnwerkers einde juni 1940 bleven er einde december nog 1393 over⁵⁹. De verschillen in stakingsactiviteit in België en Nederland vinden hun oorsprong in verschillen in ravitaillering en koopkracht, andere institutionele verhoudingen en de opstelling van de werkgevers. Stakingen werden

58 Bericht über die Vorkommnisse in der Zeit vom 1.10 bis 4.10 bei den Scheldewerken, 4.10.1941 (NIOD, HSSPF, nr. 122a).

59 PATRICK NEFORS, *Industriële collaboratie in België. De Galopindoctrine, de Emisiebanc en de Belgische industrie in de Tweede Wereldoorlog*, Leuven, 2000, p. 156; FRANS SELLESLAGH, *De tewerkstelling van Belgische arbeidskrachten tijdens de bezetting 1940 (Documenten 1)*, Brussel, 1970, tabel 1.

- In dit pamflet wordt aan de Februaristaking één betekenis gegeven, maar in hoofde van de stakers had de actie uiteenlopende motieven.
(Archief SOMA)

gevoerd om sociale motieven. Welke betekenis kan in het licht van deze vaststellingen gehecht worden aan de Februaristaking en de 'staking der 100.000'?

IV. De Februaristaking en de staking der 100.000

Bij de drie dagen durende Februaristaking van 1941 waren 50.000 werknemers betrokken in Amsterdam en Noord-Holland⁶⁰. De Amsterdamse Februaristaking was eerder een 'spontane betoging' die meer leek op een volksoploop dan op een staking. De *modus operandi* was afgeleid van het Jordaanoproer uit 1934. De actie werd gedragen door gemeentearbeiders en metaalbewerkeren. Later werden ook werknemers bereikt met een geringe stakingstraditie zoals de bedienden van warenhuis De Bijenkorf⁶¹. De gemeentearbeiders van de reinigingsdienst en de trambestuurders trokken de actie op gang. Piketten moesten werkwillige trambestuurders het uitrijden beletten. Omdat de trams niet reden wist het publiek dat er iets abnormaals gebeurde en geraakten velen niet op hun werk. De actie sloeg over naar de werfarbeiders in Amsterdam-Noord die de fabriek verlieten om andere bedrijven bij de actie te betrekken. De staking werd

⁶⁰ www.iisg.nl/databases/stakingen (gezien op 31 december 2004).

⁶¹ SJAAK VAN DER VELDEN, *Stakingen in Nederland...*, p. 183-186.

al de eerste dag een moeilijk te stuiten volksbeweging die de straten van Amsterdam overspoelde maar weinig omkaderd werd.

De CPN, die de actie in gang had gezet, had een binnenlands politiek motief. Ze zag de jodenvervolging als de opstap naar een NSB-regering en wou via de staking een krachtmeting met de NSB en niet zozeer met de bezetter. De partij deed er aanvankelijk alles aan de Duitsers niet direct te viseren en rekende erop dat de bezetter niet zou ingrijpen tegen de stakers, zoals eerder bij acties van de werkverschaffing en de metaalarbeiders. De partij verloor al de eerste dag haar greep op de actie, die een eigen dynamiek kreeg ⁶².

Van een eisenbundel was geen sprake. De motieven om deel te nemen aan de staking waren uiteenlopend. De brutalisering van de joden speelde voor velen een rol, bij de gemeente Amsterdam was de actiebereidheid het grootst in die afdelingen waar de interne verhoudingen slecht waren, anderen wisten niet goed waarom ze meededen en velen waren eerder blij te kunnen manifesteren dan kwaad en verontwaardigd ⁶³. Materiële en professionele eisen waren aanwezig, maar waren niet dominant en werden soms gezien als een aantasting van de 'zuiverheid' van de actie ⁶⁴. Omdat materiële eisen niet primeerden, er geen concrete eisenbundel was, de acties niet tegen de werkgevers gericht waren maar een politiek motief schenen te hebben en er vlug chaos ontstond in de stad, gingen de Duitsers er anders mee om dan ze eerder hadden gedaan in de werkverschaffing en later zouden doen bij De Schelde. Ze traden repressief op: de Duitse politie pakte stakers op en schoot er een aantal neer ⁶⁵.

Een succes was de staking niet. De jodenvervolging werd niet gehinderd of vertraagd. De bezetter bracht, met de hulp van de Amsterdamse politie, het linkse milieu in kaart en arresteerde een aantal communisten. De clandestiene pers werd op ruimere schaal verspreid, maar zweeg over de jodenvervolging ⁶⁶. De stakers werkzaam bij de gemeente Amsterdam kregen boetes en de aanstichters werden ontslagen, maar in vele privé-ondernemingen werden de stakers doorbetaald ⁶⁷. Het effect op lange termijn van de Februaristaking is voor het verzet beperkt gebleven en voor de verhoudingen tussen werkgevers en werknemers heeft de staking weinig betekenis gehad.

62 FRISO ROEST & JOS SCHEREN, *Oorlog in de stad...*, p. 248-272.

63 GUUS MEERSHOEK, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting*, Amsterdam, 1999, p. 137; FRISO ROEST & JOS SCHEREN, *Oorlog in de stad...*, p. 266, 329.

64 Beschrijving van de Jodenstaking op 22 en 23 februari s.d., afkomstig van Fokker, en Verslag gesprek Sijes-Rooker (Goedkoop) over de staking Kromhout van 26.2.1941, s.d., maar opgesteld na de oorlog (NIOD, *Onderzoekingen* 254 20e).

65 GUUS MEERSHOEK, "La résistance à Amsterdam..." p. 24.

66 *Ibidem*, p. 24.

67 FRISO ROEST & JOS SCHEREN, *Oorlog in de stad...*, p. 321; SIPO-SD, Aussenstelle Amsterdam, Zwischenfälle in Amsterdam, 5.3.1941 (NIOD, *HSSPF*, nr. 143 b.).

In België lag dat bij de staking der 100.000 anders. Het ging om een klassieke actie voor materiële eisen die niet in de eerste plaats gericht was tegen de bezetter maar tegen de werkgever, die onmiddellijk een rol moest spelen in het stakingsproces. De staking duurde 21 dagen en mobiliseerde tussen de 60 en 70.000 werknemers. Ze startte in de Luikse metaalindustrie, maar ook de mijnwerkers waren erbij betrokken, onder meer die van het Limburgse steenkolenbekken die nog niet in actie waren gekomen. De inzet van de staking lag in het verlengde van eerdere acties. Aanleiding was een tekort aan aardappelen en de eisenbundel, die pas geformuleerd werd na vier dagen, draaide rond een betere ravitaillering en een loonsverhoging van 25 %. De staking begon spontaan, met een optocht van vrouwen in de ateliers van Cockerill, maar communistische militanten omkaderden het conflict. De staking kreeg een specifieke patriottische symboliek : ze begon op 10 mei 1941, een jaar na de inval.

In tegenstelling tot de Februaristaking waren de meistakingen in België een succes : de Duitsers maakten geen slachtoffers, maar deden toegevingen. De lonen werden met 8 % verhoogd en er werden voorschotten verstrekt op het vakantiegeld⁶⁸. De ondergrondse mijnarbeiders kregen bovendien een stiptheidspremie, die schommelde tussen 1,5 en 15 % van het loon. Hiermee sloegen de Duitsers drie vliegen in één klap : het probleem van het absentisme werd bestreden en het werd mogelijk om meer te verdienen. Er werd een trendbreuk gerealiseerd in het loonsysteem, dat niet meer gebaseerd was op bestraffing maar op beloning en zo werd een conflictbron (het boetestelsel) uitgeschakeld. Anderzijds werd de arbeidsmobiliteit beperkt door de opzegtermijn te verlengen en ontslag afhankelijk te maken van een toelating van het Arbeidsambt⁶⁹.

Het verschil in reactie van de Duitsers tussen beide grote conflicten kan worden toegeschreven aan het karakter van de actie : de meistaking was klassiek en concreet en bovendien waren de eisen vooral economisch gegrond. De Kommunistische Partij van België (KPB) nam de beweging beter in de hand wat bijdroeg tot de voorspelbaarheid ervan. De mix van sociale en patriottische motieven die aan de staking werd toegeschreven door de organisatoren doet geen afbreuk aan de vaststelling dat de actie in de eerste plaats gericht was tegen de patrouilles en de Belgische overheid, die was immers verantwoordelijk voor de ravitaillering. De Duitsers werden, zoals in Nederland, onrechtstreeks geviserd⁷⁰. Door het ongecontroleerde verloop kreeg de Nederlandse staking echter een eenduidiger politiek en anti-Duits karakter.

68 RIK HEMMERIJCKX, *Syndicaat in oorlog, De socialistische vakbeweging in oorlogstijd en de ontstaansgeschiedenis van het renardisme (1940-1945)*, Brussel, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, VUB, 1985, dl. 1, p. 77; JOSÉ GOTOVITCH, *Du Rouge au Tricolore...*, p. 110-114.

69 GUY COPPIETERS, "De politiek van de minste weerstand ?...", p. 239-240.

70 RIK HEMMERIJCKX, *Syndicaat in oorlog...*, dl. 1, p. 78.

De KPB kon in tegenstelling tot de CPN wel politieke munt slaan uit de staking. De partij was beter ingeplant bij de arbeiders in de sectoren die van belang waren voor de oorlogsproductie. Voor de staking had de partij opgeroepen tot actie en ze gemotiveerd met eisen inzake lonen en koopkracht, maar tegelijk de Duitsers aangewezen als verantwoordelijken voor de tekorten omdat ze het land plunderden ⁷¹.

De KPB had ook een betere politiek-institutionele positie in de periode van het niet-aanvalsact dan in Nederland. Julien Lahaut kon als schepen van Seraing deel uitmaken van een delegatie die samen met de werkgevers en de arbeiders de eisen van de stakers verdedigde bij de secretaris-generaal voor Landbouw en Ravitaillering in Brussel; via de lokale politiek kon de band gelegd worden met de nationale politiek. De partij slaagde er ook in een einde te maken aan het monopolie van vertegenwoordiging dat de werkgevers sinds de inval hadden opgebouwd. De patroons hadden zich vanaf de zomer van 1940, conform de Galopin-doctrine die gelegitimeerd werd vanuit het belang van de arbeiders en de bevolking, opgeworpen als de woordvoerders van de arbeiders. Tijdens een onderhoud van de centrale werkgeversorganisaties met het hoofd van het Militair Bestuur Eggert Reeder in januari 1941 gingen ze bijvoorbeeld in naam van hun arbeiders pleiten voor een betere ravitaillering ⁷². In de delegaties die in mei 1941 de zaak van de stakers gingen verdedigen bij de overheid werden arbeiders-vertegenwoordigers opgenomen en de staking was het startsein voor de oprichting van de Syndicale Strijdcomités.

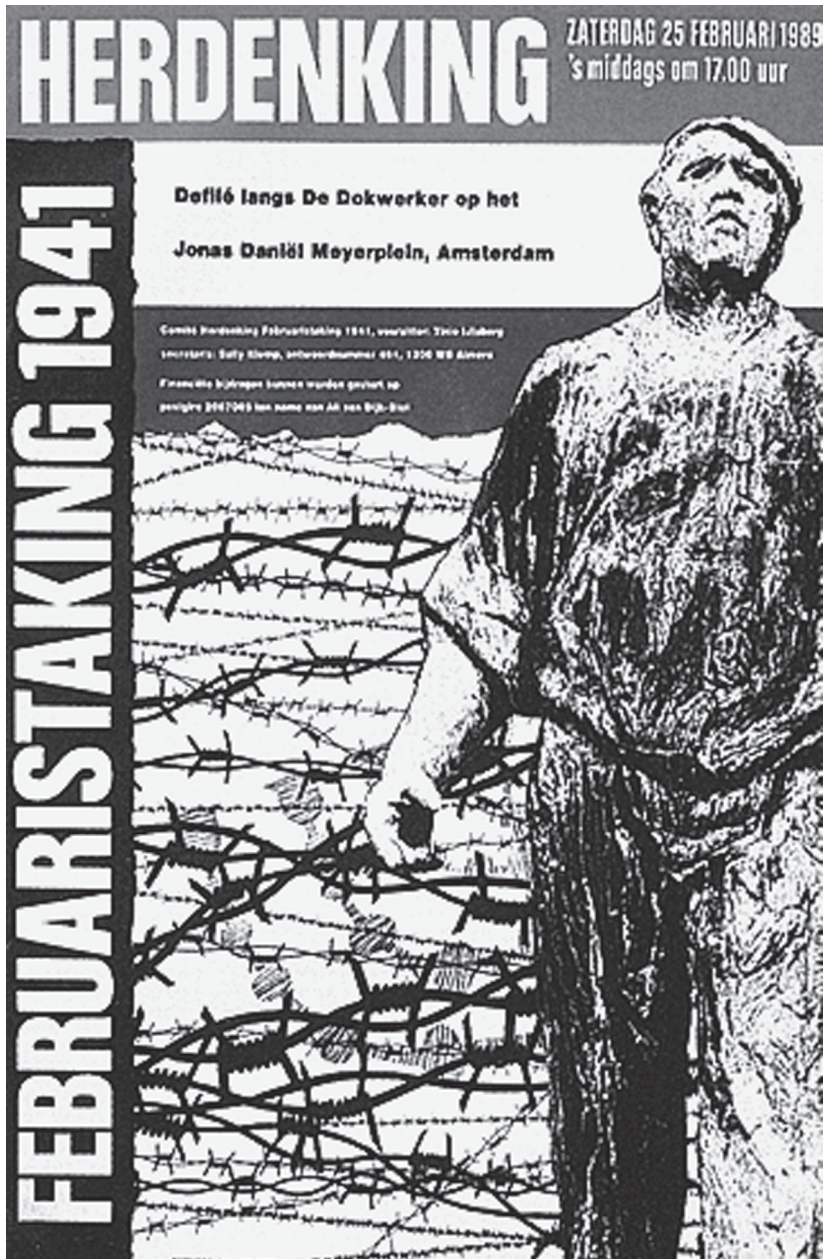
De staking der 100.000 confronteerde de patroons tegelijk met een legitimeitsprobleem. De staking toonde aan dat de ravitailleringpolitiek, één van de hoekstenen van de Galopin-doctrine, op een mislukking was uitgelopen en dat extra voedsel verstrekken in de onderneming niet meer voldoende was om loonsverhogingen te vermijden. De staking was overigens één van de motieven om de Galopin-doctrine te expliciteren en aan te scherpen in juni 1941. De meistakingen mogen dan wel geleid hebben tot verandering in de verhouding tussen werkgevers en arbeidersbeweging, het strategisch overwicht van de ondernemers bleef nog bestaan. Een indicatie zijn de stakingen de tweede helft van 1941. Veel stakingen draaiden nog rond ravitaillering en lonen; het probleem van de haperende koopkracht was nog niet opgelost. Het verstrekken van loonsupplementen, wat in Nederland vrij snel gebeurde, werd in België pas in 1943 en 1944 een algemeen verspreide praktijk ⁷³.

De staking der 100.000 diende voor de KPB ook om de oude socialistische vertegenwoordigers in de onderneming te overvleugelen, maar hernieuwde de politieke

71 RUDI VAN DOORSLAER, *De Kommunistische Partij van België...*, p. 175.

72 Adresse lue par la délégation que le général Reeder a reçue le 9 janvier 1941 (SOMA, *Deelarchief Maurice Lippens* (AA 774), nr. 7).

73 PETER SCHOLLIERS, "Strijd rond de koopkracht...", p. 252.

- De Dokwerker op het Jonas Daniël Meyerplein in Amsterdam is het symbool van de Februaristaking die elk jaar op 25 februari wordt herdacht. Merkwaardig genoeg lagen niet de dokwerkers, maar wel het gemeentepersoneel aan de basis van de actie.
(Affiche van de herdenking in 1989)

legitimiteit van de top van de socialistische vakbond omdat de patroons het contact herstelden, onder meer om een tegengewicht te bieden aan de radicalisering van de arbeiders⁷⁴. De staking tastte tenslotte de legitimiteit van de nieuwe sociale orde aan. De Unie van Hand- en Geestesarbeiders (UHGA) raakte in diskrediet omdat zij geen resultaten had geboekt. De idee van een *Arbeitsgemeinschaft*, hoeksteen van de nazistische sociale ideologie en van de UHGA, verloor alle geloofwaardigheid, ook in de schoot van de organisatie⁷⁵. Het ravitailleringssysteem had zijn ondeugdelijkheid bewezen.

De politieke betekenis die aan de meistaking van 1941 wordt gegeven is het samengaan van sociale en patriottische motieven⁷⁶. Vraag is welke betekenis het patriottisme precies heeft. Wat de stakers zelf bewoog is op basis van de bronnen die we vanuit onze probleemstelling gebruikten moeilijk uit te maken, maar wat wel kan worden gezegd is dat materiële eisen een veel belangrijker rol speelden dan bij de Nederlandse Februaristaking. Dat kan ook worden afgelezen uit de clandestiene pers. Welke ook de oogmerken van de organisaties moge geweest zijn, feit is dat zowel in de socialistische *Le Monde du Travail* als in de communistische *Le Drapeau Rouge* materiële eisen helemaal vooraan kwamen en vooral gefocust werd op de loonstrijd. *Le Monde du Travail* legde in de verslaggeving sterk de nadruk op het aspect ravitaillering en lonen en benadrukte de verworvenheden van de staking op dat vlak. Zo werd bijvoorbeeld melding gemaakt van verbetering van het loontarief en de herinvoering van ziektegeld in de metaalnijverheid, zonder verplichte aansluiting bij de door de patroons gecontroleerde mutualiteit. De Duitsers werden weliswaar aangeduid als verantwoordelijke in laatste instantie, gehekelde voor hun repressieve optreden (waarbij het beeld van de barbaren van de Eerste Wereldoorlog werd gebruikt) en afgeschilderd als plundersaars, maar de les die uit de staking moest worden getrokken lag toch in de eerste plaats op het vlak van de sociale verhoudingen. Onder de bezetting moest solidariteit primeren en daar schoten vele patroons tekort: ze wilden van de situatie profiteren en de klassenstrijd voeren. Voor een aantal concessies gedaan na de staking was het *fiat* van de Duitsers niet nodig. Daaruit bleek de eigen verantwoordelijkheid van de werkgevers⁷⁷.

De staking werd door *Le Monde du Travail* ook aangegrepen om de eigen ideologie in de verf te zetten: de staking was het bewijs dat de arbeidersklasse moest zorgen voor de nationale bevrijding en niet de bourgeoisie, die was immers van natuur lafhartig... Dit motief van nationale bevrijding werd echter in de toekomst gesitueerd, de staking zelf

74 RIK HEMMERIJCKX, "De CMB in de clandestiniteit: een vakbond tussen contestatie en integratie (1940-1944)", in *Roodgloeiend. Bijdragen tot de geschiedenis van de centrale der metaalbewerkeren van België*, Gent, 1990, p. 392.

75 WOUTER STEENHAUT, "Les services sociaux de l'UTMI: un ersatz de son impuissance socio-politique", in 1940-1945. *La vie quotidienne en Belgique*, Bruxelles, 1984, p. 178.

76 JOSÉ GOTOVITCH, *Du Rouge au Tricolore...*, p. 114; Id., "La grève des 100.000...", p. 97.

77 *Le Monde du Travail*, 24, 25, 26 (SOMA).

was een materiële kwestie geweest. *Le Monde du Travail* gaf aan de actie een ruimere politieke en minder corporatieve draagwijdte aan door aan te geven dat de staking uitbrak om een betere voedselvoorziening af te dwingen voor de *hele bevolking* en niet alleen voor de arbeiders⁷⁸.

In *Le Drapeau Rouge* was het niet veel anders. In het nummer van juni 1941, verschenen onmiddellijk na de actie, was de staking louter een kwestie van strijd rond de koopkracht. De staking moest verder het ongelijk van de reformisten aantonen en het bewijs leveren dat de arbeidersklasse nog steeds strijdbaar was⁷⁹. In het speciaal nummer dat later aan de staking werd gewijd, werd de staking meer politiek gekaderd, maar ook hier kwam het materiële op de eerste plaats. Dat blijkt al uit de typografie en de opmaak van de voorpagina. Centraal stond een artikel waarin verslag werd gedaan van de staking, die werd gerepresenteerd als klassieke syndicale klassenstrijd: “*Le patronat a dû céder*” luidde de aanhef van de tussenkop⁸⁰. De staking werd geduid in een apart artikel. Daarin werd veel gebruik gemaakt van retorische schema’s om de staking een bredere politieke betekenis te geven (interimperialistische oorlog, strijd voor de bevrijding van het land, klassenstrijd, herlevend geloof in de kracht van het proletariaat dat de onjuistheid van het reformistisch *attentisme* aantoonde...), maar die werd in de toekomst gesitueerd. De staking was een voorafname op “... *des batailles de classe plus amples et acharnées, dont le caractère politique de lutte pour une paix populaire sans assujettissement et pour l’indépendance du pays prend de plus en plus le devant sur les revendications économiques*”⁸¹. Die sterke nadruk op het materiële en op de patronale verantwoordelijkheid strookt overigens met de analyse die we van het stakingspatroon maakten en waarin de opstelling van de werkgevers een doorslaggevende rol speelde. Verder valt het op dat in *Le Monde du Travail* noch in *Le Drapeau Rouge* de bezetter eenduidig werd gerepresenteerd: hij was zowel bezetter, barbaarse en brutale Duitser, nazi als plunderaar.

De meistaking interpelleerde de bezetter onrechtstreeks en op een wijze die toeliet het conflict op te lossen door materiële toegevingen te doen eerder dan door repressief op te treden. Het essentiële, de productie voor Duitsland, bleef overeind. De kwestie van de economische collaboratie werd in het conflict niet duidelijk gesteld en niet geïmplementeerd. *Le Monde du Travail* sprak er helemaal niet over. Het was eerder zo dat de voorwaarden van de productie voor Duitsland, ter discussie stonden. Verplichte arbeid in Duitsland, werd afgewezen, arbeiders hadden recht op “*travail libre et bien payé en Belgique*”⁸². *Le Drapeau rouge* zette de arbeiders er in november 1941 nog toe

78 *Ibidem*.

79 *Le Drapeau rouge*, 6.1941 (SOMA).

80 “Par la grève générale les travailleurs de Liège ont défendu leur droit à la vie. Le patronat a dû céder partiellement à plusieurs revendications ouvrières !”, in *Le Drapeau rouge*, numéro spécial, 6.1941.

81 *Ibidem*.

82 JULES GÉRARD-LIBOIS & JOSÉ GOTOVITCH, *L’An 40...*, p. 420-421.

ASSEZ ! ASSEZ !

Dans toutes les régions du Pays, les ouvriers partent en grève contre les conditions de misère et de famine qu'ils subissent.

A LIÈGE, c'est à peu près la grève générale. Les travailleurs exigent 20 % d'augmentation de salaires et un meilleur ravitaillement.

Les mineurs du BORINAGE, pour la seconde fois, sont descendus.

LIÈGE et le BORINAGE nous donnent une fois de plus l'exemple de la lutte qui, seule, peut améliorer la situation.

A VERVIERS, les ouvriers de plusieurs usines sont partis en grève lassés de mauvaises conditions de vie.

Partout le mécontentement s'exprime, la colère déborde.

**ASSEZ DE MISÈRE,
ASSEZ DE FAIM**

**DU PAIN ! DES POMMES DE TERRE !
DES SALAIRES !**

en rapport avec le coût de la vie.

Imitons les travailleurs de LIÈGE,
comme eux, exigeons des augmentations de salaires et un ravitaillement plus conséquent.

EN AVANT pour l'élargissement de la lutte.
Dans chaque usine, formez vos **comités de lutte.**

Pour le **PAIN**, la **PAIX**, la **LIBERTÉ.**

Faites circuler.

LE PARTI COMMUNISTE.

* In de propaganda van de communistische partij was de staking der 100.000 in mei 1941 in de eerste plaats een Luikse zaak. De actie hield echter het langst aan in het Kempische steenkolenbekken.
(Archief SOMA)

aan arbeid in Duitsland te weigeren. Arbeiders moesten werk krijgen in België, werk dat ten goede moest komen aan de Belgische behoeften, een voorstelling die moeilijk te rijmen viel met de reële economische verhoudingen ⁸³.

Verwonderlijk is dat alles niet : een job leek nog altijd het beste middel om de oorlog door te komen en werd het nog meer naarmate de ravitailleringssituatie verslechterde. Bovendien werd het thema van de economische collaboratie voor juni 1941 door de communisten niet consequent gepolitiseerd. Het in vraag stellen van de bezetter gebeurde met algemene slogans, die het accent legden op plundering, of was toegespitst op thema's als syndicale vrijheid en de vrijlating van arbeiders die waren opgepakt tijdens stakingen. Daarbij werd eerder het sociale model van de nazi's dan de bezetting zelf geïmagineerd. Productie voor Duitsland werd voor de KPB pas een dominant thema toen de Sovjetunie werd aangevallen : arbeiders moesten staken en saboteren om de Duitsers te verzwakken in hun strijd tegen de Sovjets ⁸⁴. In Nederland was het niet anders : de kapitalisten en het Duits fascisme werden gehokeld, maar de band met productie voor Duitsland werd niet gelegd : alleen arbeid in Duitsland werd verworpen ⁸⁵.

V. Slotbeschouwing

De Nederlandse economisch historicus Hein Klemann schuift in zijn studie over de Nederlandse economie tijdens de bezetting de economische voorspoed in de jaren 1940 en 1941 naar voor als verklaring voor het later op gang komen van het verzet bij onze noorderburen ⁸⁶. De vergelijking van de stakingen in België en Nederland bevestigt deze stelling, maar laat tegelijk toe ze te preciseren. Materiële problemen, die zich het eerst manifesteerden bij de voedselbevoorrading zijn de voornaamste verklaring voor het groter aantal stakingen en stakers in België dan in Nederland. De vergelijking toont ook aan dat economische factoren meer dan politieke en patriottische het stakingsfenomeen bepalen.

Het vergelijkend onderzoek van de stakingen laat twee preciseringen toe : behalve economische factoren spelen ook de houding van de patroons en institutionele factoren een rol. De Belgische werkgevers lokten arbeidersprotest uit. Het verdwijnen van overlegstructuren in België liet meer ruimte voor conflictueuze arbeidsverhoudingen dan in Nederland waar het overleg bleef bestaan. Daardoor hadden de stakingen voor de Belgische arbeiders ook een andere functie : ze speelden een rol in het opbouwen van een krachtsverhouding met de werkgevers, die zich hadden uitgeroepen tot belangenbehartigers van de werknemers. De staking der 100.000 in 1941 herstelde de betrekkingen

⁸³ *Le Drapeau Rouge*, 11.1941 (SOMA).

⁸⁴ RIK HEMMERIJCKX, *Syndicaat in oorlog...*, dl. 1, p. 82.

⁸⁵ Pamflet "Arbeiders, vrouwen en neringdoenenden", s.d. (NIOD, *Onderzoekingen* 254 nr. 18a).

⁸⁶ HEIN A.M. KLEMMANN, *Nederland 1938-1948...*, p. 566.

met de oude vakorganisaties, maar pas in 1943 en 1944 werden systematisch hogere lonen betaald.

Veelvuldig staken tastte de legitimiteit van de bezetter aan, in de eerste plaats ideologisch : het werd snel duidelijk dat de idee van een *Arbeitsgemeinschaft* een fictie was en de arbeiders die met de repressie te maken hadden hielden er ongetwijfeld anti-Duitse gevoelens aan over. De ervaring met de bezetter was evenwel niet altijd negatief en soms waren de Duitsers medestanders van de arbeiders, zoals bleek uit de alternatieve loon-politiek die tegen de zin van de patroons ingang vond in de mijnsector in de nasleep van de grote staking. Maar de overgang van materiële eisen naar patriottisme was niet ondubbelzinnig : de Duitsers mochten dan wel plundersaars zijn, productie voor Duitsland werd in 1940-1941 nog niet in vraag gesteld. Stakingen waren in de eerste plaats bedoeld om koopkracht en arbeidsvoorwaarden te verdedigen of te verbeteren. Productie voor Duitsland was een pijler van de bezettingspolitiek en om die productie op peil te houden waren de Duitsers soms bereid tot concessies, ook als dat inhield dat arbeiders die de sociale vrede met de voeten traden, beloond werden.

* DIRK LUYTEN (*1963) is sinds 1999 onderzoeker bij het SOMA. Hij publiceerde over het corporatisme, de overlegeconomie, de bezettingseconomie en de vervolging van de economische collaboratie.

Lijst van afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief
AWV	Algemene Werkgeversvereniging
CAO	Collectieve arbeidsovereenkomst
CCI	<i>Comité central industriel</i>
CPN	Communistische Partij Nederland
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
KPB	Kommunistische Partij van België
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
NSB	Nationaal Socialistische Beweging
(R)NIOD	(Rijks-)Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
SOMA	Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij
UHGA	Unie van Hand- en Geestesarbeiders
VUB	Vrije Universiteit Brussel